

Μίμη Ανδρουλάκη: «Σοσιαλιστική Αυτοδιοίκηση Αυτοδιαχείριση - προβλήματα γραφειοκρατίας», εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», σελ. 254, Αθήνα 1983

Ο προβληματισμός του Μίμη Ανδρουλάκη ξεκινά από ένα ξεχασμένο (και κατά τον ίδιο ευρύτατα παρερμηνευμένο) μαρξιστικό θέμα: εκείνο της απονέκρωσης ή του «μαρασμού» του Κράτους.

Είναι γνωστό, και ο ίδιος ο συγγραφέας το αναφέρει ευθύς εξαρχής στο πρώτο κεφάλαιο, ότι η προβληματική αυτή δεν βρίσκεται στο κέντρο της έρευνας του Μαρξ. Ο Μαρξ έστρεψε την προσοχή του περισσότερο προς την αντικειμενική (ας αφήσουμε στην άκρη την λέξη «επιστημονική») εδραίωση της αντίθεσης κεφάλαιο-εργασία και πολύ λιγότερο προς το πρόβλημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης σε μία δημοκρατία των μαζών. «Δεν είχαμε, βέβαια, την τύχη να μας αφήσει ο Μαρξ μία συστηματική "Κριτική του Κράτους, της πολιτικής και του δικαίου", όπως μας άφησε την "Κριτική της πολιτικής οικονομίας", δηλαδή "Το Κεφάλαιο". Δεν πρόφτασε» (σελ. 9).

Δεν ήταν προφανώς έλλειψη χρόνου: Το Κράτος, σαν συμπερίληψη της κοινωνικής αντιπαράθεσης, έγινε αντικείμενο της μαρξιστικής ανάλυσης προπαντός όταν το συγκεκριμένο εργατικό κίνημα ανέπτυξε και εξέφρασε -περισσότερο απ' ότι είχε συμβεί το 1848- πολιτικές φιλοδοξίες σαν άρχουσα τάξη ή τουλάχιστον σαν κυβερνητική δύναμη. Δηλαδή με την επανάσταση της Κομμούνας. Η «αντικρατική ουτοπία» του πολιτικού Μαρξ δεν οφείλεται τόσο στην κομματική σύγκρουση του με τον «κρατικιστή» Λασάλ, όσο στην ιδιοποίηση συγκεκριμένων εμπειριών, όπως εκείνη της Κομμούνας.

Στα γεγονότα της Κομμούνας -που σαν κωδικοποιημένη ιστορική μνήμη θα έχουν υπερβολικά σημαντικές επιπτώσεις στην επακόλουθη επεξεργασία μίας πολιτικής κριτικής των αντιπροσωπευτικών θεσμών- η συγκεκριμένη επιρροή του «μαρξιστικού κόμμα-

τος» ήταν σχεδόν μηδαμινή. Ενώ αντίθετα κυριάρχησε -εκεί όπου κυριάρχησε- ένα πρότυπο εναλλακτικών θεσμών που εμπνέονταν από τα προγενέστερα σοσιαλιστικά ή κομμουνιστικά κινήματα και τους θεωρητικούς ηγέτες τους.

Αυτό βέβαια δεν φτάνει από μόνο του να αποδώσει ουτοπικά περιεχόμενα στην ιδέα της απονέκρωσης του Κράτους. Ορισμένα ερωτηματικά δικαιολογούνται όμως από την στιγμή που, στον επακόλουθο ακριβώς προβληματισμό της Δεύτερης και της Τρίτης Διεθνούς, επενδύθηκε στην ιδέα αυτή μία στρατηγική φόρτιση που είχε μία διπλή λειτουργία: από την μια ήταν μία *sic et simpliciter* κομψή υπεκφυγή μπροστά στα συγκεκριμένα προβλήματα της πολιτικής κοινωνίας, ενώ από την άλλη κινδύνευε να μεταθέσει τον ίδιο αυτόν τον στρατηγικό στόχο στον χώρο του συλλογικού υποσυνείδητου, που λειτουργεί μόνον περιθωριακά στις συγκεκριμένες φάσεις του ανταγωνισμού. Με άλλα λόγια, η εμπειρία της Κομμούνας έμεινε συστηματικά έξω από την συγκεκριμένη πολιτική ιστορία, ακόμη κι από εκείνη των υποτελών τάξεων. Ένα παράδειγμα: Ας αναρωτηθούμε -παίρνοντας για καλή ακόμη και την ακραία προσέγγιση του Σαρλ Μπεττελέμ- ποιες συγκεκριμένες επιπτώσεις είχε στην ιστορία των σοβιετικών θεσμών το «Κράτος και επανάσταση» του Λένιν.

Αυτή η διχοτομική εξέλιξη δεν είναι τυχαία. Ούτε μπορεί να θεωρηθεί μόνον προϊόν κάποιας ταξικής σκοπιμότητας. Το πρόβλημα των εναλλακτικών θεσμών στην μεταβατική περίοδο -η οποία εξ ορισμού θα έπρεπε να καταλήξει σ' αυτήν την ιδεολογικοποιημένη απονέκρωση του Κράτους- παραμένει ακόμη και σήμερα ένα πρωτεύον πολιτικό πρόβλημα. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα του ΠΑΣΟΚ. Αλλά ακριβώς σαν πρόβλημα, όχι σαν λύση. Και κανένας μαρξισμός δεν νομίζουμε ότι μπόρεσε να αποδράσει από το ασφυκτικό δίλημμα που διχάζει την θεματική: απ' την μια στρατηγική απονέκρωση κι απ' την άλλη τακτικός (που όμως διαρκεί «γενιές ολόκληρες») κρατικισμός.

Η διέξοδος που προδιαγράφει ο Μίμης Ανδρουλάκης ξεκινά βέβαια από τις μαρξιστές ρίζες της Κομμούνας, αλλά ύστερα επεκτείνεται στην εμπειρία του διεθνούς κι ελληνικού ταξικού κινήματος, ακολουθώντας ένα υπόγειο και δυσεύρετο νήμα: την άμεση δημοκρατία των κινήματων, που στο δοκίμιο αυτό παρουσιάζεται σαν αυτοδιαχείριση ή αυτοδιοίκηση.

Η αυτοδιαχειριστική προβληματική *strictu sensu* δεν είναι μία θεωρητική κατηγορία της κομμουνιστικής παράδοσης. Και ελπίζουμε να μην δυσανετισθούν οι ευρωκομμουνιστές αν οριοθετήσουμε την κομμουνιστική ιστορικότητα μόνον στα πλαίσια των κομμάτων και των καθεστώτων που προέκυψαν από τα θεωρητικά και πολιτικά σχήματα της Τρίτης Διεθνούς.

Έτσι, η έκπληξη είναι ότι ο Μίμης Ανδρουλάκης δεν μπορεί να ενταχτεί σ' αυτήν την τριτοδιεθνιστική παράδοση. Γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό εάν σκεφτούμε πως η δημόσια εικόνα που διοχέτευσε το ΚΚΕ σ' αυτά τα τελευταία χρόνια, βασιζόταν ακριβώς, όχι μόνον στην συνέχεια της κομμουνιστικής μνήμης, αλλά και στην επαναδραστηριοποίηση της με λειτουργικούς όρους. Αλλά, όπως είναι γνωστό, οι χρόνοι της πολιτικής είναι στρευλοί, αντιθετικοί και άνισοι. Οι χρόνοι της θεωρίας έρχονται αντίθετα μόνον σε έμμεση αντιπαράθεση με τους ρυθμούς του κοινωνικού ανταγωνισμού, με το πρόγραμμα και την μεθοδολογία του. Είναι δηλαδή χρόνοι εποχιακοί. Γι' αυτό και η προσέγγιση μας του δοκιμίου προσπαθεί να αποδεσμευτεί όσο το δυνατόν περισσότερο από την τρέχουσα πολιτική θεματολογία. Είναι μία βία πάνω στο κείμενο. Δεν θέλουμε όμως να καταναλώσουμε έναν νεωτεριστικό λόγο που, ενώ κινείται σε θεσμικοποιημένα κομματικά πλαίσια, είχε το θάρρος να επιλέξει σαν συνομιλήτή του το σύνολο της ελληνικής αριστεράς.

Ο Ανδρουλάκης βάλλει συστηματικά και αποτελεσματικά εναντίον μίας καθοδηγητικής αντίληψης της μετάβασης, που πριμοδοτεί τον κομματικό πρωτοποριακό λόγο, εις

βάρος της δημοκρατικής κινητικότητας της «κοινωνίας των πολιτών». Η μετάβαση στον σοσιαλισμό είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί «με την ελεύθερη έκφραση της πλειοψηφίας του λαού» λέει ο συγγραφέας στην σ. 189. Που σημαίνει ευθύς εξαρχής ότι ο Λένιν μπήκε στο κοινοβούλιο και ότι η συμμετοχική μετάβαση είναι πια ένα πολιτικό, κι όχι στρατηγικό πρόβλημα. Στο οποίο μπορεί και πρέπει να δώσει μία λύση η αυτοδιαχειριστική προοπτική.

Η θεωρητική απορία γεννιέται εκεί που προτείνεται μία διακλάδωση μεταξύ της ανταγωνιστικότητας των θεσμών του κινήματος και της αναγκαιότητας να εδραιωθεί μία «διαφορετικού τύπου», «εναλλακτική» κρατική δομή, που να είναι λειτουργική σε σχέση με τα ίδια αυτά τα ανταγωνιστικά περιεχόμενα του κινήματος. Πώς δηλαδή το Κράτος να αναιρέσει τον εαυτό του ή, από την αντίθετη σκοπιά, πώς ένα κίνημα να γίνει Κράτος.

Το πρόβλημα αυτό δεν θα υπήρχε αν γινόταν επί τέλους αποδεκτό από μαρξιστικής πλευράς ότι τα «σοσιαλιστικά» ή τα «κομμουνιστικά» περιεχόμενα των κινήματων είναι εξ ορισμού αντιπολιτευτικά. Όπως είδαμε όμως, ήδη από το 1871 ο μαρξισμός ασχολήθηκε με το θέμα με τέτοιες κυβερνητικές παρορμήσεις που ενίσχυσαν, στο θεωρητικό επίπεδο, μία θετική αντίληψη της εξουσίας. Και προκαθορίζουν μία σταδιακή ταύτιση και συγχώνευση μεταξύ κινήματων και θεσμών. Ιδιαίτερα στην ευρωκομμουνιστική υπόθεση «οι μάζες γίνονται Κράτος» χωρίς καν να υπάρξει αυτή η θεσμική επανάσταση συμβουλευτικού τύπου που προτείνει ο Ανδρουλάκης.

Η αριστερά φυσικά δεν είναι αιώνια καταδικασμένη να παραμείνει στην αντιπολίτευση ή να υφίσταται από κυβερνητικές θέσεις τις θεσμικές πρωτοβουλίες του αντιπάλου. Σημαίνει απλώς ότι οι ρυθμοί της μετάβασης συχνά δεν συμπίπτουν μ' εκείνους των κοινωνικών υποκειμένων. Ιδιαίτερα σήμερα, όταν στις πιο βιομηχανοποιημένες κοινωνίες το εργοστασιακό υποκείμενο δίνει μία αποφασιστική μάχη για να διατηρήσει την ακεραιότητα του. Η ταυτότητα και η αντιπροσώπευση της αριστεράς αναγκάζονται να αναμετρηθούν με την κρίση των θεσμών του κινήματος. Η κυβερνητική αριστερά δηλαδή είναι καταδικασμένη να υφίσταται το κόστος της κοινωνικής κρίσης κι αναδιάρθρωσης σε αντάλλαγμα του προσφερόμενου πολιτικού προσχεδιασμού. Οι σχέσεις μεταξύ μίας κυβερνητικής αριστεράς κι ενός αντιπολιτευόμενου «αυτοδιαχειριστικού» υποκειμένου είναι επίσης καταδικασμένες να παίζονται συνεχώς στο πεδίο της ρευστότητας, της διαλεκτικής αντιπαράθεσης, της συναίνεσης και της ρήξης. Μέσα σ' αυτό το παιχνίδι η μόνη σχέση που μπορεί να υπάρξει μεταξύ των αντιπροσωπευτικών και των συμβουλευτικών θεσμών δεν μπορεί παρά να είναι δυαδική, συνυπαρξιακή και διφορούμενη. Μία σχέση που να ξεφεύγει δηλαδή από εκείνη την νομοτέλεια που κάπου υποχρεώνει την αυτοδιαχείριση ή να γίνει Κράτος ή να υποταχτεί σ' αυτό.

Όπως ο ίδιος ο Ανδρουλάκης τονίζει, καθοριστική είναι, ως προς τις εξελίξεις, η σημασία του συνταγματικού πλαισίου μέσα στο οποίο μπορούν να κινούνται οι αυτοδιαχειριστικοί θεσμοί. Ο συγγραφέας όμως εντοπίζει στην γραφειοκρατία τον κύριο υπονομευτή των θεσμών άμεσης δημοκρατίας. Και, συμμετρικά, οι θεσμοί αυτοί επωμίζονται μίαν εγγυητική λειτουργία απέναντι στους κινδύνους γραφειοκρατικοποίησης. Αλλά δεν θα θέλαμε αυτή η ταύτιση της εξουσίας στην μεταβατική περίοδο με την γραφειοκρατία να επισιιάζει ένα ευρύτερο κομβικό σημείο που λέγεται αντιπροσωπευτική δημοκρατία και πολιτική οικονομία του Κράτους *tout court*. Αν ο ανταγωνισμός παίζεται στο πεδίο του αντιγραφειοκρατικού αγώνα τότε θα δικαιώνονταν, έστω αργοπορημένα, εκείνη η άποψη του κριτικού κομμουνισμού που αποδίδει στους θεσμούς του κινήματος μίαν αρνητική, απορριπτική λειτουργία. Αλλά ειλικρινά, ανταποκρίνεται πουθενά στην πραγματικότητα ένα τέτοιο σχήμα;

Ίσως λοιπόν το λειτουργικό πρόβλημα στο οποίο σκοντάφτει η αυτοδιαχείριση δεν είναι τόσο, ούτε η «αυθεντικότητα», ούτε η «αντιπροσωπευτικότητα» της -που από την ίδια την φύση των θεσμών αυτών παραμένει πάντα κάτι το αδιευκρίνιστο- όσο η ικανότητα της να

εγγυάται μακροχρόνια μία πλουραλιστική και φιλελεύθερη έκφραση του ανταγωνισμού. Ο εχθρός του κινήματος δεν ήταν ποτέ «η γραφειοκρατία», αλλά η ίδια η κρατική εξουσία που από την φύση της τείνει να συσσωρεύεται με απολυταρχικούς όρους. Αν δεν εγκαταληφθεί από μέμους της πολιτικής ηγεσίας της μετάβασης μία αδικαιολόγητη μονιστική αντίληψη των κοινωνικών υποκειμένων δεν βλέπουμε πώς και γιατί η αυτοδιαχείριση θα μπορούσε να παίξει τον κινήσιακό ρόλο της σε συνθήκες που δεν νομιμοποιούν μία πλουραλιστική πολιτική έκφραση.

Από αυτήν την άποψη ο «νέου τύπου πολυκομματισμός» που προτείνει ο συγγραφέας («Το ιστορικά βέβαιο είναι, ότι με την ολοκλήρωση της μετάβασης, και κυρίως όταν ο σοσιαλισμός θα έχει οικοδομηθεί και θα αναπτύσσεται στις δικές του βάσεις, θα συντελείται το πέρασμα από έναν πολυκομματισμό -που βασίζεται στην πολιτικο-κομματική αντιπαράθεση με την αστική τάξη, δηλαδή στην ανοιχτή ταξική σύγκρουση- σ' έναν πολυκομματισμό που δεν θα βασίζεται σ' ασυμφιλίωτες ταξικές αντιθέσεις. Σ' έναν -ολυκομματισμό πολιτικών δυνάμεων, που εκφράζουν συμμαχικές κοινωνικές δυνάμεις, που παρά τις πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές τους στην αντίληψη για τις μορφές του σοσιαλισμού δρουν από κοινού ή συγκλίνουν σε μία αντικαπιταλιστική κατεύθυνση και στην οικοδόμηση μίας σοσιαλιστικής κοινωνίας», σελ. 192) κινδυνεύει να διαψεύσει όλη την αυτοδιαχειριστική υπόθεση του δοκιμίου. Κι αν αυτές οι πολιτικές δυνάμεις που «εκφράζουν συμμαχικές κοινωνικές δυνάμεις», άρα αποτελούν νομιμοποιημένο μέρος του κινήματος, δεν «δρουν από κοινού» ή δεν «συγκλίνουν»;

Άμεση δημοκρατία και φιλελευθερισμός δεν έρχονται σε αντιπαράθεση, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας όταν εντοπίζει το «φιλελεύθερο Κράτος αστικό Κράτος δικαίου» στις «εγγυήσεις ασφαλείας» για το καθεστώς κι όχι για τον πολίτη. «Πρέπει να ανακαταλάβουμε την προβληματική ενός σοσιαλιστικού Κράτους δικαίου» γράφει (σελ. 67) ο ίδιος. Ακριβώς: Η δημοκρατική - εγγυητική (για τον πολίτη και τα κινήματα) επέκταση του φιλελευθερισμού δεν τον αναιρεί αλλά αντίθετα τον επαληθεύει και τον επεκτείνει.

Αυτό είναι το κομβικό σημείο γύρω απ' το οποίο περιστρέφεται το ασυμβίβαστο μεταξύ άμεσης δημοκρατίας και κρατικών δομών, μεταξύ δηλαδή ενός παράγοντα που διευρύνει τις ελευθερίες και τα δικαιώματα κι ενός που τα περιορίζει. Για να γίνει το αντι-Κράτος Κράτος πρέπει αναγκαστικά να σημειωθεί μία βιολογική μεταλλαγή του, να χάσει δηλαδή την αυτονομία και την ανταγωνιστικότητα του.

Μία μεταβατική πολιτική προοπτική, από αυτήν την άποψη, δυσκολεύεται να κινηθεί όσο εξακολουθεί να θρέφει αυταπάτες γύρω από τις δυνατότητες θεσμοθέτησης και ενσωμάτωσης των αυτοδιαχειριστικών θεσμών, των οποίων η ίδια είναι ταυτόχρονα «κινητήρας και στόχος».

Δημήτρης Δεληολάνης

Λάβαμε

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

ΒΙΒΛΙΑ

1. Θεοδ. Ε. Θεοδώρου: *Συνδικαλιστικό Δίκαιο (Συλλογικό Εργατικό Δίκαιο)*, εκδ. «Αφοί Τολίδη», σελ. 614, Αθήνα 1983.
2. Σωτήρης Κ (άστοχου λος: *Η αμφιλεγόμενη πενταετία. Η πορεία του ΚΚΕ στα χρόνια 1936-1941*, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 284, Αθήνα 1983.
3. Παύ'ου Χιδίοργλου: *Τουρκική Ελληνογραφία (Τουρκικά δημοσιεύματα για την Ελλάδα)*, εκδ. «Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου», σελ. 201, Αθήνα 1980.
4. Πέτρος Μακρής: *Μαρξιστές και Ορθοδοξία. Διάλογος ή Διαμάχη*; εκδ. «Επικαιρότητα», σελ. 143, Αθήνα 1983.
5. Γιώργος Βότσης: *Σε Μαύρο Φόντο*, προλογίζουν Τάκης Λαμπρίας, Ρόλφ Πόλε, Μ.Ν. Ράπτης (Πάμκλο), εκδ. «Στοχαστής», σελ. 352, Αθήνα 1984.
6. Καρέλ Τσάχεκ: *Ο πόλεμος με τις σαλαμάντρες*, μ.τ.φ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. «Πορεία», σελ. 271, Αθήνα 1983.
7. Τζέηας Πέτρας: *Ιμπεριαλισμός, κοινωνικές τάξεις και οικονομική ανάπτυξη*, με πρόλογο του συγγραφέα για την ελληνική έκδοση, μ.τ.φ. Δήμος Βεργής-Βαγγέλης Χωραφας, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 200, Αθήνα 1983.
8. Αλέξης Μητρόπουλος: *Εργατικές σχέσεις και κοινωνικός μετασχηματισμός*, χρολόγος Στέργιου Μχαμπανάση, σελ. 197, Αθήνα 1983.
9. Ισμαήλ Κανταρέ: *Ο στρατηγός της στρατιάς των νεκρών*, μ.τ.φ. Μαρίνος Κωνσταντέλος, εκδ. «Πορεία», σελ. 273, Αθήνα 1983.
10. Ρόμπερτ Πωλ Γουίφ: *Πέρα από την ανοχή, εισαγωγή μετάφραση Θάνος Σακκέτας*, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 72, Αθήνα 1983.
11. Νίκου ντρούκη: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1967-1979). Το καθεστώς της 21ης Απριλίου*, τόμος 4ος, εκδ. «Επικαιρότητα», σελ. 539, Αθήνα 1983.
12. Σταύρος Τσακίρης: *Αγιασθήτω το όνομα σου λοιπόν*, εκδ. «Επικαιρότητα», σελ. 95, Αθήνα 1983.
13. Γιάννης Χατζής: *Ο Καραγκιόζης παραμυθιάς*, εκδ. «Εκδοτική Ομάδα», σελ. 41, Θεσσαλονίκη, χ.χ. εκδ.
14. Όβκαρ Ουαίλντ: *Το έγκλημα του Λόρδου Άρθουρ Σάβιλ*, μ.τ.φ. Δάφνη Ανδρέου, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 52, Αθήνα 1983.
15. Πηνελόχης Μάξιμου: *Η μαγεμένη σκάλα*, εκδ. «Εκδοτικός οίκος Αστήρ», σελ. 151, Αθήνα 1984.
16. Γιάννης Βουρλακός: *Ερωτικά*, ιδιωτ. έκδοση, σελ. 16, Πειραιάς 1983.
17. Μιχάλη Χαρολαμπίδη: *Για την αυτοιαμόρφωση-εχναθεμελίωση της ελληνικής αριστεράς*, θ' έκδοση συμπληρωμένη, εκδ. «Στοχαστής», σελ. 133, Αθήνα 1983.
18. Γιώργος Καραμυελιάς: *Σύγχρονος καπιταλισμός και επαναστατικό υποκείμενο*, εκδ.

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Η έκδοση του περιοδικού ένα χρόνο μετά το προηγούμενο, είχε σαν αποτέλεσμα την σόρευση στα γραφεία μας πολλών εντύπων που η εκτεταμένη παρουσίαση τους καλύπτει ύλη τεσσάρων τευχών. Για το λόγο αυτό θα περιοριστούμε, κατ' εξαίρεση στο τεύχος αυτό, στην απλή βιβλιογραφική αναφορά τους.

- «Κομμούνα», σελ. 150, Αθήνα 1983.
19. Σάββας Παύλου-Λάκης Πίγγουρας-Βάσος Φτωχό*ούλος: *Για την εθνική ολοκλήρωση την Αυτοδιάθεση Ένωση*, εκδ. «Αιγαίον», σελ. 160, Λευκωσία-Κύπρος 1983.
20. Π. Γεωργιάδης-Β.Σιδερής: *Η θητεία μας. Στρατόπεδα '81-'83*, ιδιωτική έκδοση, σελ. 32, Θεσσαλονίκη 1983.
21. Ελπίδα Καρα-Αμάραντου: *Γα μυστικά πουλιά*, εκδ. «Διογένης», σελ. 51, Αθήνα 1982.
22. Δημήτρης Γουσίδη: *Μάρκος Βαφειάδης. Μαρτυρίες*, πρόλογος Μίκη Θεοδωράκη, εκδ. «Επικαιρότητα», σελ. 141, Θεσσαλονίκη 1983.
23. Ενβερ Χότζα: *Οι τιτοϊκοί. Ιστορικές σημειώσεις*, εκδ. «Πορεία», σελ. 399, Αθήνα 1983.
24. Μαρία Κούρβη: *Ποήματα*, ιδιωτική έκδοση, σελ. 78, Αθήνα 1981.
25. *Βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας και Κοινωνιολογικό Λεξικό*, συνταγμένο από ομάδα επιστημόνων, εκδ. «Καστανιώτη-Επικαιρότητα», σελ. 621, Αθήνα 1982.
26. R. Fester, M.E.P. König, D.F. Jonas, A.D. Jonas: *Γυναίκα και εξουσία. Πέντε εκατομμύρια χρόνια γυναικοκρατίας*, μ.τ.φ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. «Πορεία», σελ. 306, Αθήνα 1984.
27. Thanassis Katsomajos: *La science du materialisme social (Thorie girfral)*, έκδ. "Editions Anthropos / E.K.K.E.", σελ. 196, Παρίσι 1984.
28. Μανώλης Γιακουμαζής: *Μικρή καθοδήγηση*, έκδ. «Ωλήν», σελ. 68, Αθήνα 1984.
29. Κώστα Γκριτζόνα: *Ο Άρης Βελουχιώτης και οι Άγγλοι*, έκδ. «Γλάρος», σελ. 168, Αθήνα 1983.
30. Γιώργος Ματβαϊλίδης: *Σφυγμοί*, ιδιωτ. έκδοση, σελ. 31, Κατερίνη 1983.
31. Κλεάνθης Γρίβας: *Αποδιοπομπαίος τράγος. Ψυχική «αρρώστια» και τοξικομανία*, έκδ. «Μαλλιάρης-Παιδεία», σελ. 152, Θεσσαλονίκη 1984.
32. *Η αρχαία Εάδα*: Εισαγωγή-μετάφραση: Γιάννης Υφαντής, έκδ. «Θυμέλη», σελ. 43, Θεσσαλονίκη 1984.
33. Αντρέ Ζιντ: *Ο ανηθικολόγος*, εισαγωγή: Αλέξης Ζήρας, μετάφραση: Αιμίλιος Χουρμούζιος, έκδ. «Αίολος», σελ. 162, Αθήνα 1984.
34. Λ. Μπάσο, Α. Μάττελαρτ, Μ. Μκέτι, κ.α.: *Πολιτιστικός μπερλιουζόζ, εισαγωγή-επιμέλεια: Γιάγκου Ανδρεάδη, μετάφραση: Α. Ιστικοπούλου, Κ. Κουτσομπέλης, Μ. Μαυρολέων*, έκδοση «Ένωση για τα Δικαιώματα των Λαών - Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών», σελ. 197, Αθήνα 1984.
35. Ν. Μάνικας, Μ. Χαλαραχιώτης: *Για ένα νέο συνδικαλιστικό κίνημα*. Τετράδια των Συμβουλίων, έκδ. «Αλέτρι», σελ. 94, Αθήνα 1984.
36. Νίκου Ψυροῦκη: *Ο Επίκουρος και η εποχή μας*. Ιστορική τοποθέτηση, έκδ. «Επικαιρότητα», σελ. 211, Αθήνα 1984.
37. Φρίξου Π. Βραχά: *Ελληνοιστιχική Κύπρος*, έκδ. «Επικαιρότητα», σελ. 109, Αθήνα 1984.
38. Γ. Γκόλντινγκ: *Μάρτιν ο φαταούλας*, έκδ. «Libro», σελ. 213, Αθήνα 1984.
39. Καλ. Πακαθαναση-Μουβιοχούλου: *Σελίδες ιστορίας. Θράκη (1870-1886)*, έκδ. «Πιτσιλιάς», σελ. 223, Αθήνα 1984.
40. Νίκου Ψυροῦκη: *Ο ανοικτός φάκελος της Κύπρου (περίοδος 1974-84)*, έκδ. «Αιγαίον», σελ. 53, Λευκωσία 1984.
41. Πάνου Βαλσαμάκη: *Πικρή Πολιτεία*, σελ. 170, Αθήνα 1975.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- 1-4. Μηνιαία Επιθεώρηση (Monthly Review): *Ανεξάρτητο σοσιαλιστικό περιοδικό*, τεύχη 39,40,41 και 42-43, σελ. 71, σελ. 72, σελ. 88 και σελ. 109, Αθήνα, Σεπτέμβρης '83, Οκτώβρης '83, Δεκέμβρης '83, Φλεβάρης-Μάρτης 84.
- 5-10. Φυλλάδιο για το Σοσιαλιστικό Κίνημα: *Περιοδική έκδοση*, τεύχη 4,5,6,7,8 και 9, σελ. 38, σελ. 70, σελ. 66, σελ. 62, σελ. 82, σελ. 54, Αθήνα, Φλεβάρης-Απρίλης '83, Μάης-Ιούλης '83, Αυγустος-Οκτώβρης '83, Νοέμβρης-Γενάρης '84.

- Φλεβάρης-Απρίλης '84. Μάης-Ιούλης '84.
- 11-12. Προοπτική: Επιυεο'ιση κοινωνικής κριτικής κ(ι πολιτικής παρέμβασης, τεύχη 10 I. 112. σελ. 59. σελ. 59. Θεσσαλονίκη. Γενάρης. Μάρτης 1984
13. Η Άμαξα: Περιοδική έκδοση, τεύχος 3-4. σελ. 49. Λεμεσός - Κύπρος. Δεκέμβρης 1983
- 14-45. Η Λαϊκή Εφημερίδα: Έκδοση της Κ.Ε. του ΕΚΚΕ. υπ φυλ. 61-91. Αθήνα. Γενάρης-Οκτώβρης 1984
46. Σημείο: Για την έναρξη παιδευτικού - και όχι μόνο - διάλογου, τεύχος 6. σελ. 52. Λάρισα. Ανοιξη, 1983
- 47-48. Ιανός: Ένα τετράδιο αναζητήσεων, τεύχη 6-7. σελ. 375-490. Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1983. Μάιος 1984.
49. Ωλήν: Λογοτεχνικό περιοδικό, τεύχος 10, σελ. 179-232. Αθήνα. Μάιος 1983.
50. Θέσεις: Αναλύσεις. Κριτική. Προβλήματα της πάλης των τάξεων, τεύχος 8. σελ. 128. Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1984.
51. Σύγχρονη Εκπαίδευση: Δίμηνη επιθεώρηση Εκπαιδευτικών θεμάτων, τεύχος 12. σελ. 112, Αθήνα Μάιος-Ιούνιος 1983.
52. Ορμαγδός: Άτακτο λογοπλόκο φυλλάδιο, τεύχος 1, σελ. 60, Λευκωσία, Καλοκαίρι 1983.
53. Κριτική Παρέμβαση: Όργανο συσπείρωσης και δημοκρατικού αντίλογου, αρ. φυλ. 3, Καλαμάτα, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1983.
54. Αυτό: Εφημερίδα-περιοδικό πολιτικού διά-
 λογού, τεύχος 2. σελ. 16. Λάρισα. Νοέμβριος 1983.
55. Κινηματογραφικά Τετράδια: Δίμηνο κινηματογραφικό περιοδικό, τεύχος 12-13. σελ. 118. Θεσσαλονίκη. Δεκέμβριος '83
56. Οικολογία και περιβάλλον: Διμηνιαία επιθεώρηση, τεύχος 7, σελ. 94, Αθήνα, Μάρτιος-Απρίλιος 1983.
- 57-58. Σημάδια: Πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής, τεύχος 5. 10, σελ. 46. 42. Αθήνα, Μάιος 1983, Ιούνιος 1984.
- 59-63 Ραψάνη: Δίμηνη πολιτιστική-λαογραφική επιθεώρηση μορφωτικού συλλόγου Ραψάνης, τεύχη 1,2,3,4,5, σελ. 16,31,30, 31. 31 Θεσσαλονίκη. Μάης 1983. Μάρτιος 1984.
64. Λεβιάθαν: Κριτική της αυταρχικής κοινωνίας και του πολιτισμού της αναγκαστικής εργασίας, τεύχος 2, σελ. 48, Αθήνα, Ιούνης 1984.
65. Αυτομόρφωση: Περιοδική έκδοση του Κέντρου Μελετών και Αυτομόρφωσης. τεύχος 2, σελ. 82, Αθήνα 1984.
66. Δημοκρατική Τουρκία: Δελτίο πληροφόρησης, τεύχος 2, σελ. 16. Αθήνα 15 Νοέμβρη 1983.
67. Σοσιαλιστικός Αγώνας: Μηνιαία Γενική Εφημερίδα, αρ. φυλ. 5, Γιάννενα. Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983.
68. Για το κίνημα στη συνοικία: Αγωνιστική εφημερίδα Ν. Φιλαδέλφειας-Ν. Χαλκηδόνας, φύλλο 5, Αθήνα, Μάης-Ιούνιος 1983.

Αίσακος